

valkhofnieuws

23e jaargang 2001 nr. 2

Themanummer "Omstreden Grond"

Valkhof tijdens en na W.O. II

Voormalig Valkhofplein na bevrijding.

Colofon Valkhofnieuws

Valkhofnieuws: Verschijnt 4 x per jaar en is een uitgave van de Valkhofvereniging
ISSN-nr. 1382-3760

Redactieadres: Valkhofnieuws
Postbus 1390
6501 BJ Nijmegen

Artikelen: Aanleveren - indien mogelijk - op diskette (Word)
De redactie kan artikelen inkorten of niet plaatsen

Redactieleden: P. Hoos, A. Janssen, M. Vollebregt (hfd.red.)

Valkhofvereniging

Lidmaatschap: Postbus 1390
6501 BJ Nijmegen

Contributies: f 30,- voor het verenigingsjaar 2001
Postbank 44.38.363
t.n.v. Valkhofvereniging Nijmegen

Bestuursleden: Voorzitter: E.F.M. Boshouwers
Secretaris: M.A.P. Vollebregt
Vice-voorzitter: F.G.A.J.M. Geertsen
Penningmeester: H.A.P. Linssen
Algemeen: J.A.M. de Groot

Valkhofkapel: Kostenloze openstelling van 1 april tot 1 oktober op
Woensdag- en zondagmiddagen van 14:00 tot 16:00 uur
Conservator drs E.F.M. Boshouwers - tel.: 024 - 3232587
Groenewoudseweg 49 6524 TP Nijmegen

Internetadres: www.valkhof.nl

© NIETS UIT DEZE UITGAVE MAG WORDEN VERMENIGVULDIGD EN/OF OPENBAAR GEMAAKT
WORDEN D.M.V. DRUK, FOTOKOPIE, MICROFILM OF OP WELKE WIJZE DAN OOK, ZONDER
VOORAFGAANDE TOESTEMMING VAN DE REDACTIE VAN VALKHOFNIEUWS

“OMSTREDEN GROND” - VERKENNINGEN ROND HET VALKHOF TE NIJMEGEN TIJDENS EN NA W.O. II

*Door Paul Hoos (beeld-, tekstresearch en -verzorging), m.m.v.
Maurice Vollebregt (archief- en documentresearch) - inleiding*

In een eerder Valkhofnieuws-artikel, te weten "Valkhof-Nijmegen © ?" - in jaargang 22, 2000, nummer 2 - kwam ter sprake, dat er op het Valkhof *loopgraven* moeten zijn geweest in en na de Tweede Wereldoorlog. Meerdere auteurs maken er melding van ; ook in oorlogsdagboeken van de Geallieerde legeronderdelen worden *loopgraven* op, en in de omgeving van het Valkhof vermeld.

Het onbevredigende hieraan was, dat er geen foto's of schetsen van zo'n loopgravenstelsel bekend waren uit de beschikbare oorlogsdokumentatie - althans niet bekend bij de Valkhofnieuws-redactie. Volgehouden speurwerk in het rijke bronnenbestand van het Nijmeegs Gemeentearchief leverde - tot onze niet geringe verbazing - meerdere documenten op, die het bestaan van loopgraven op het Valkhof onweerlegbaar aantonen. Het gaat hierbij om een *loopgravenschets*, getiteld "VERSTERKING VALKHOF NIJMEGEN, document B 118" Bij deze loopgravenschets behoort een tweede document: "VERKLARING BIJ CIJFERS, GEBRUIKT OP KAART "VERSTERKING VALKHOF NIJMEGEN" en een "RAPPORT, BEHORENDE BIJ KAART "VERSTERKING VALKHOF NIJMEGEN" De verklaring en het rapport staan beide op één blad, te weten document Z 401 / M-berichten / 14 November 1943, gemerkt B 117. Document B 117 kent nog een Tweede blad, gemerkt B 119.

Bovendien wisten de auteurs de hand te leggen op twee andere documenten betreffende het Valkhof in oorlogstijd. Wij hebben ze - naar de kleur van de kopieën - de 'blauwe bladen' genoemd. Het ene document is getiteld "NIJMEGEN DEFENCE-WORKS OF "HET VALKHOF" gedateerd 10 maart 1943, voorstellende een summier loopgravenschets van het Valkhof en schetsen van panden bij het Valkhof en de Voerweg. De panden vertonen details van de destijds aangebrachte schietgaten en - sleuven.

Het andere document geeft een getekende (*oorlogs-?*)plattegrond van Nijmegen weer ; deze afbeelding was echter zeer gehavend en ongedateerd. Voor beide laatstgenoemde documenten gold, dat de kopieën die ons ter beschikking werden gesteld - beeldtechnisch gezien - nagenoeg ongeschikt voor publicatie waren. Zware moirévorming dwong hierbij tot consciëntieuze digitale nabewerking-tot-op-de-pixel. Alle inspanningen leverden tevredenstellende lees- en bruikbare kaarten op, verzorgd door redacteur Paul Hoos (PH). Hij redigeerde ook de tekstbijdragen en de eindnoten. Hoofdredacteur Maurice Vollebregt (MV) ontcijferde geduldig en

nauwgezet de slecht-leesbare teksten van de documenten B 117 en B 119. De teksten zijn letterlijk in deze publicatie opgenomen.

Het is aldus met enige trots, dat de beide Redactieleden van het Valkhofnieuws de resultaten van het gedane spuurwerk aan de lezers kunnen aanbieden. Naar onze mening gaat het hier om een bescheiden primeur voor wat betreft 'n stukje 'waarheidsvinding' omtrent sporen in de "Omstreden Grond" van het Valkhof tijdens en na de Tweede Wereldoorlog.

Een ongeschonden Valkhofplein ruim vóór de Tweede Wereldoorlog, met Sociëteit Burgerlust (later Unitas) en rechts het thans nog bestaande Spoorwegmonument (fotocollectie Gemeente Archief Nijmegen)

VERSTERKING "VALKHOF, NIJMEGEN"

De feitelijke loopgravenschets - document B 118

Documentbeschrijving

Het document heeft het A4-formaat, liggend. Het kaartje meet 18,5 bij 13 centimeter. Het onderschrift luidt: VERSTERKING "VALKHOF, NIJMEGEN". Voorts: "BIJLAGE BIJ M-BERICHT NO.10" (origineel getypt, daar overheen handgeschreven) verder "SCHAAL 1 : 1250" EN "Z 401".

Het document vertoont drie stempels : een ovale stempel met de tekst "ARCHIEF GEMEENTEHUIS NIJMEGEN", met "5197" handgeschreven. Voorts een "B", met "118" handgeschreven. Verder een stempel "G.D.N." met daaronder een sierlijker kapitaal "M".¹ Tenslotte staat er nog een handmatige pijl, het noorden aanduidend, met daarbij tweemaal een N, handgeschreven (verbetering, omdat de linkerpoot van de onderste N in de pijl terecht kwam (?). Voornoemde stempels staan haaks op de loopgravenschets, rechts (met de schets als A4 'landscape').

Getypte aanduidingen op document B 118

Van boven naar beneden zijn op het document terug te vinden: WAALKADE, Lange Baan, ARNHEMSCHE WEG, Lindenberg (verticaal getypt) HET VALKHOF, Belvédère, Kantoor Gem. werken (waarschijnlijk) VOERWEG, Hunnerpark, Ver. ...i.a.. (waarschijnlijk Unitas), Kelfkensbosch.

Lijnen op document B 118

Op de loopgravenschets zijn twee gebieden gemarkeerd door een ... lijn : Het grootste deel van het Valkhof, met een lus om de (versterkte) gebouwen, schuin dwars door het gebouw kantoor Gemeente werken én een deel van het Hunnerpark aan de Voerwegzijde, via het gebied aan de voet van de Belvédère, een stuk langs de Arnheemsche Weg (de zuidelijke Waalbrugtoegangsweg), het merendeel van de oude stadsmuur volgend; via de bebouwing op het Kelfkensbosch terug naar de Voerweg.

De betekenis van deze ... lijn is niet duidelijk ; ook de legenda bij het "RAPPORT BIJ KAART "VERSTERKING VALKHOF, NIJMEGEN" (Z 104 - M-BERICHTEN - 14 NOVEMBER 1943) geeft hieromtrent geen uitsluitel. Evenmin duidelijk zijn de *rechte lijnen*, die het mitrailleurshut 6. verbinden met de Barbarossa-ruïne (3.) en vervolgens schuinweg richting "Gebetonneerd mitrailleurshut (9.)", de bunker in de noordoosthoek van het Valkhof. De gebruikte lijndikte is dunner dan die, waarmee de loopgraven worden aangeduid.

Op zoek naar de herkomst en functie van deze lijnen (die de kop van het Valkhof omsluiten), stuitte PH op een vooroorlogse stadsplattegrond van Nijmegen. Deze staat afgedrukt in "Stad aan de Waal", onder redactie van R.Abma en met medewerking van meerdere auteurs, uitgave Nijmegen 1984, pagina 37. De kaart is tevens afgebeeld in "Met de dood in de schoen..", samenstelling Joh.H.Eilander,

VERKLARING BIJ CIJFERS, GEBRUIKT OP DE KAART VERSTERKING "VALKHOF, NIJMEGEN"

Letterlijke tekst in de oorspronkelijke lay-out, ontcijferd door MV:

Z 401 M-berichten 14 November 1943

- 1.)
- 2.) = *Historische gebouwen anno 800.*
- 3.)
4. = *Versterkte gebouwen.*
5. = *Idem.*
- 6.)
- 7.) = *Mitrailleurnesten van zand en hout.*
- 8.)
9. = *Gebetonneerd mitrailleurnest.*
- 10.)
- 11.) = *Gevechtloopgraven.*
- 12.)
- 13.) = *Naderingsloopgraven*
14. = *Gevechtloopgraaf*
15. = *Mitrailleurnest van zand en hout*
16. = *Belvédère, ingericht als uitkijkpost*
17. = *Toegangsbrug tot het "Valkhof", afgezet met prikkeldraad*
18. = *Gevechtloopgraaf*

Een aantal opmerkingen bij "VERKLARING BIJ CIJFERS.." - etc. :

1. (onderstreept) duidt onmiskenbaar de Nicolaaskapel aan
2. (onderstreept) in een cirkeltje, dat waarschijnlijk het muziekpaviljoen aanduidt. Het lijkt wat vermetel, om de muziektent in deze opsomming van historische gebouwen "anno 800" te noemen, zoals de Verklaring met stelligheid beweert: het muziekpaviljoen stamt uit 1860, en is opgericht bij besluit van het Straalmanfonds van 11 januari van dat jaar.² Dr. Jan Brinkhoff omschrijft de restanten van de Valkhofmuziektent in september 1944 overigens als: "*het skelet van de ontakelde muziektent.*"^{2a}
3. staat in de kromming van het getekende symbool van de Barbarossa-ruïne
4. (onderstreept) het Unitasgebouw en Kantoor Gemeente Werken. In de verklaring aangeduid als 'Versterkte gebouwen'
5. (onderstreept) het Valkhof-hotel-café-restaurant en de panden er naast
6. (ingeschreven in driehoekje): mitrailleurnest van zand en hout, net over de Voerwegbrug, rechts

7. (onderstreept, in driehoekje): mitrailleurnest van zand en hout, ter hoogte van de Belvédère
8. (onderstreept, in driehoekje): mitrailleurnest op de 'kop' van het Valkhof
9. (onderstreept, in grote driehoek): gebetonneerd mitrailleurnest, n.-o. hoek Valkhof; anno 2001 zit deze bunker nog in goede welstand in de Valkhofbodem..
10. (onderstreept) "gevechtloopgraaf" op de bovenrand van de Valkhofheuvel (wordt 2 keer aangegeven)
11. (onderstreept) wordt driemaal aangegeven langs de gevechtloopgraaf, en wel IN de Valkhofhelling
12. (onderstreept): naderingsloopgraaf
13. (onderstreept): naderingsloopgraaf
14. (onderstreept): wordt tweemaal aangegeven bij de gevechtloopgraaf in het Voerwegtalud
15. (in driehoek): mitrailleurnest van zand en hout, boven de gevechtloopgraaf, links-bezijden de Belvédère
16. (in bovenaanzicht-symbool) : "*Belvédère, ingericht als uitkijkpost*"
17. (onderstreept): aangegeven op de toegangsbrug over de Voerweg, met de toevoeging: "*afgezet met prikkeldraad*"
18. (onderstreept) tweemaal aangegeven bij de gevechtloopgraaf die vóór de versterkte bebouwing bij het Valkhof ligt.

Het "RAPPORT" vermeldt over gevechtloopgraaf "18.": "[..]" in zijn Westelijk gedeelte en in de bocht, daar waar op de kaart het cijfer 18 is aangebracht ongeveer 4 meter breed."

Een gevechtloopgraaf met een dergelijke immense breedte?! Wellicht geeft de volgende zinsnede de situatie ter plaatse adequater weer: "[..] de huizen langs den Voerweg en het Unitasgebouw [...] Diepe tankgrachten zijn langs dit hele bastion gegraven [...]"³

De geschutsaanduidingen 6.,7.,8.,9. en 15. rechtvaardigen de zinsnede: "*Het Valkhof is één groot mitrailleursnest.*"⁴

De *ingeschreven punt* in de driehoek op de noord-oosthoek van het Valkhof (cijfer 9., de betonnen bunker) blijkt een militair kaartsymbool te zijn om aan te geven, dat hier *geschut* staat.⁵

14 = Gevechtsoopgraaf

Hotel Valkhof, 1930 (Valkhof no. 14) Rechts op de foto het bruggetje over de Voerweg, links de portierswoning van de parkwachter (fotocoll. Gemeente Archief Nijmegen)

LETTERLIJKE TEKST VAN HET RAPPORT BIJ DE LOOPGRAVENSCHETS, DOCUMENT B117

Ontcijfering door Maurice Vollebregt

"De geheele versterking is aangelegd op een heuvel, waarvan de top ongeveer 12 meter boven de langslopende Waalkade is gelegen. De gevechtssloopgraven 10. en 11. zijn aangelegd op de helling van de heuvel, en wel de loopgraaf 10. op de bovenrand van die helling en de loopgraaf 11 op een afstand van $\frac{1}{2}$ tot $\frac{2}{3}$ van de hoogte dier helling, van de grond af gemeten. De pijlen, uitgaande van de mitrailleurkasten 6. t/m 9. en 15., geven de hoofdschuitsrichtingen aan van de opgestelde stukken. De gebouwencomplexen 4. en 5. zijn versterkt, de ramen zijn dichtgemetseld met gewapend metselwerk, terwijl de ramen van de eerste en hoogere verdieping der Oostelijke huizen zijn voorzien van schietgaten voor staande schutters ; bovendien zijn op de plaatsen, welke op bijgaande kaart zijn aangegeven door met inkt getrokken pijltjes in de dichtgemetselde ramen schietgaten uitgespaard, waarvan de 1^e projectie de vorm vertoont van een gelijkbeenig trapezium, en welke schietgaten vermoedelijk zijn bestemd voor automatische wapens. De gevechtssloopgraaf 18 is in zijn Westelijk gedeelte en in de bocht, daar waar op de kaart het cijfer 18 is aangebracht ongeveer 4 meter breed. De ingangen der mitrailleurkasten zijn alle aan de achterzijde gelegen. Waarschijnlijk strekken de loopgravenstelsels zich verder over de heuveltoppen aan beide zijden van de Voerweg uit, doch dit is geheel onzichtbaar. Gebouwen zijn op bijgaande kaart aangegeven door schuine evenwijdige lijnen ; plantsoenen door korte evenwijdige lijntjes in groepen van drie."

(Blad twee van het "RAPPORT" bij de loopgravenschets document B 117:)

Opmerkelijk hierbij is de doornummering 10-14, daar waar het eerste deel van de rapporttekst niet de nummers 1-9 bevat. De vermelding "tweede blad" weerspreekt het bestaan van een tussenblad.

"Van de omschreven verdedigingswerken is alleen de uitkijkpost 'Belvédère' geregeld door militairen bezet. Het geheele stelsel is echter zichtbaar voor de wachtposten bij de nabijgelegen Waalbrug. Het gebied is verklaard tot "Sicherungsgebiet der Wehrmacht"

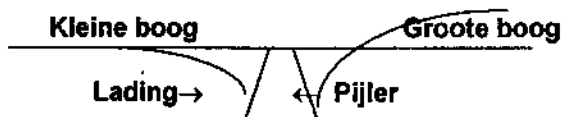
"11. Te Tiel zijn thans troepen gelegerd, behorende tot de Verbindingsdienst der Wehrmacht. Er zijn een Ortskommandatur, een Ortskrankenstube en een Wehrmachtshem ingericht. Nadere berichten volgen."

"12. het "Terrein der Luftwaffe" bij Mook, waarover bij Z 1 onder M-berichten no. 2 rapport werd uitgebracht, is blijkens borden, welke thans te Nijmegen zijn aangebracht, en die het opschrift dragen : "P.L. Mun. Lg. 15 / VI." , een munitieopslag der Luftwaffe."

"15 november 1943"

"13. Volgens ingekomen berichten, welke voor 70 % betrouwbaar moeten worden geacht, is de lading van de brug te Nijmegen aangebracht in de Noordelijke hoofdpijler, welke de groote boog ondersteunt, en wel zoodanig, dat bij ontploffing niet de groote boog, doch de in het Noorden daaraan vastzittende kleine, onder het brugdek gelegen boog zal worden vernield. De ontsteking van de lading bevindt zich op een zeer aanzienlijke afstand van de brug. Nauwkeurig kon nog niet worden nagegaan waar, doch vermoedelijk te Groesbeek.

Zie onderstaande tekening." (Volgt een schematisch schetsje) met bijschriften:

"14. Te Elst (Geld.) zijn momenteel troepen gelegerd, behorend tot de Verbindingsdienst der Luftwaffe. De sterkte wordt door mij geschat op een halve Compagnie (± 100 man). Het onderdeel wordt gebruikt voor de aanleg van een telegraaflijn van de schipbrug te Arnhem via Elst door de Betuwe, met nog onbekende bestemming. Intekening op kaart volgt."

(Tot zover de letterlijke tekst van document B 117, tweede blad)

Enkele opmerkingen bij het bovenstaande "RAPPORT"

Punt 13 is opmerkelijk Bij het mogelijk opblazen van de Waalbrug zal niet de hoofdboog, maar de noordelijke kleine boog onder het brugdek vernield worden. Een schetsje van de aangebrachte springlading verduidelijkt het geheel. Zou de bezetter lering hebben getrokken uit de lastige reparatie van de hoofdboog, die op 10 Mei 1940 door de Nederlandse Genie werd opgeblazen? Merk de stelligheid op in de zinsnede: "De ontsteking van de lading bevindt zich op een zeer aanzienlijke afstand van de brug [...] vermoedelijk te Groesbeek."

Dit lijkt om meerdere redenen onaannemelijk. De belangrijkste reden om het ontstekingsmechanisme juist NIET op een zeer aanzienlijke afstand van de brug te plaatsen ligt in de kwetsbaarheid van lange ontstekingsdraden door bominslagen, granaatscherven en niet in het minst door sabotage. Het hardnekkige gerucht dat in Nijmegen de ronde deed, hield in, dat de ontstekingsinrichting van de Waalbrugspringladingen in het postkantoor aan de Van Schevichavenstraat zou zitten. Wellicht is dit gerucht er de oorzaak van, dat een groepje bewapende burgers destijds (na overleg met kapitein Bestebreurtje)

tanks naar het postkantoor hebben geleid. Er werden destijds weliswaar 5 Duitsers in het postkantoor aangetroffen, maar "de ontstekingsinrichting was echter niet in het postkantoor."⁶

Een tweede variant (waarin de PTT-telefooncentrale aan de Van Schevichavenstraat een rol speelt) is: "De Amerikanen dachten dat er een verbinding was, welke door draaien van de kiesschijf de Waalbrug moest laten springen." Dat bleek niet het geval te zijn. Om het zekere voor het onzekere te nemen, "[...] hebben wij op 20 september de commandant van het Amerikaanse hoofdkwartier gewaarschuwd dat er nog nevenverbindingen bestonden tussen het Valkhof en de overzijde van de Waal in Lent.", en werd de telefooncentrale "op verzoek van de Amerikanen" buiten dienst gesteld."⁷

Deze telefoonlijnen tussen het Valkhof en de overzijde van de Waal in Lent zullen waarschijnlijk naar de – door de Duitsers bezette – bunkers aldaar zijn aangelegd. Deze bunkers waren van Nederlandse makelij en werden in de dertiger jaren aangelegd. Meer details hierover zijn te vinden in het artikel "Vestingwerken aan de Noordelijke Waaloever bij Lent."⁸ Hoe druk er mogelijk gebruik is gemaakt van deze telefoonlijnen: de Waalbrug is behouden.

En hoe uiteenlopend de meningen over het lot van de Waalbrug - deze zo strategisch gelegen schakel in het Market Gardenplan, met het door de Duitsers versterkte Valkhof vlakbij – ook mogen zijn, één mening is toch wel opmerkelijk, namelijk één van Duitse zijde: "Die Brücke wurde auf ausdrücklichen Befehl Models nicht gesprengt. Alles andere ist Legende."^{8a}

Na de heftige gebeurtenissen in september 1944 zouden er echter nog talloze vertwijfelde Duitse pogingen gedaan worden om de Nijmeegse Waalbrug en de spoorbrug alsnog op te blazen, met eenmansduikboten en kikvorsmannen aan te vallen, te beschieten en te bombarderen. Voor wat betreft de Waalbrug gelukkig met minieme schade.

VALKHOF E.O. ALS 'SICHERINGS-GEBIET DER WEHRMACHT'

Een nadere studie door Paul Hoos (eerste deel)

Een tamelijk zelden geciteerde bron vat de militaire situatie op en rond het Valkhof in 1944 als volgt kernachtig samen: "[...] stellingen in het Hunnerpark en het Valkhof." Een compagniescommandant van de Grenadier Guards commentarieert achteraf: "Het veroveren van het Valkhof was een bijna onmogelijke taak, want de Duitsers hadden de heuvel aan alle kanten versterkt met prikkeldraadversterkingen, volledig bemande loopgraven en bunkers [...]"^{8b}

Het Valkhof e.o. als verdedigbare stelling

Bij de inrichting van het Valkhof in de oorlogsjaren richtten de Duitse bezetters zich meer op de verdediging dan op de aanval.⁹ Aan het VHN-artikel ontlenuen wij de volgende zinsneden, die het bovenstaande illustreren.

"In dit kader bouwde men het Valkhof en de gehele onmiddellijke omgeving om tot een verdedigbare stelling, ter verdediging van de strategisch gelegen Waalbrug. Twee betonnen kazematten verzezen, en het park werd met loopgraven doorsneden. Het gebouw 'Unitas', de villa daarnaast, het Hotel Valkhof, de huizen aan de Voerweg... allen werden ze dicht-gemetseld; alleen schietgaten lieten zien, waar ooit ramen zaten. Dit lot trof ook de leuke portierswoning naast het toegangshek."

De zinsnede "twee betonnen kazematten verzezen" is niet helemaal correct: de tweede betonnen bunker werd in 1943 aangelegd, zoals verderop besproken zal worden.

Het gebouw 'Unitas' was bij vele Nijmegenaren bekend als 'Sociëteit Burgerlust'. De volledige naam luidde 'R.K. Vereenigingsgebouw Unitas'.¹⁰

De naamsverandering vond plaats, nadat het gebouw in 1920 was aangekocht door de R.K. Werklieden Vereeniging. De aanduiding 'Ver. Unitas' op de loopgravenschets wordt door het bovenvermelde voldoende verklaard. Een ander prominent lid van de Valkhofvereniging, Hein van Brienen zaliger, vermeldt in zijn artikel 'Oorlogsrumoer in 1940': "Nijmegen werd door de Duitsers bezet en het Valkhof, opnieuw een zeer strategisch punt, werd omgetoverd tot een fort met loopgraven en bunkers."¹¹

Over de versterkingen op en bij het Valkhof meldt Geoffrey Powell: "[...] het Keizer Lodewijkplein [...] Links daarvan lagen het Hunnerpark met de middeleeuwse toren en de fortificaties van het Valkhof die uitzicht op de brug bieden."¹²

Voorts: "Het was Horrocks en Gavin in het bijzonder duidelijk geworden, dat er een krachtiger en systematischer operatie vereist was om de Duitsers die de bruggen verdedigden, te overmeesteren, speciaal die troepen, die zich in het Hunnerpark en het Valkhof hadden ingegraven."¹³ Een totaaloverzicht van

de inrichting van het strijdtoneel biedt De Groot's overzichtskaart van de strijd rond het Valkhof en de Waalbrug, gedateerd 20 september 1944.¹⁴

Hoewel deze kaart zelfs geen aanwijzingen bevat omtrent loopgraven – waarvan het bestaan door de (door ons gepubliceerde) loopgravenschets van 14 november 1943 onmiskenbaar getuigt – is de aangegeven Duitse verdedigingslinie toch zeer verhelderend. Globaal verliep deze van de Waalkade via de Lindenberg, rond de versterkte huizen bovenaan de Voerweg over het Kelfkensbos, voorbij de stadsmuur en het Hunnerpark, om het Keizer Lodewijkplein via het versterkte Belvoir, via de Ubbergse Weg naar het Meertje. Aanvankelijk lijkt het zwaartepunt van het Duitse verdedigingscomplex te liggen op het Valkhof, met prikkeldraadversperingen, antitankgracht, loopgraven, bunkers en mitrailleurnesten.

Het gedeelte van het Hunnerpark aan de voet van de Belvédère sloot hierop aan, getuige de aangegeven loopgraaf (loopgravenschets, in het Voerwegtalud ter hoogte van het vroegere 'Bergsken'). Loopgraven in het Hunnerparkgedeelte ten oosten van de stadswal / langs de Arnhemsche Weg worden wel vermeld in diverse publicaties, maar daarvan zijn bij ons geen afbeeldingen in de vorm van foto's of schetsen bekend. Zo vermeldt De Groot wel, dat zich door het historische Valhof "een netwerk van loopgraven [...]"¹⁵ slingerde, maar op zijn overzichtskaartje staan deze echter niet aangegeven. Het heeft er alle schijn

van, dat hij bij de voorbereidingen van zijn lezenswaardige en gedegen standaardwerk géén kennis heeft gehad van het bestaan van een loopgravenschets zoals de "Versterking Valkhof te Nijmegen" van 14 november 1943 noch van de aanwezigheid van het document "Nijmegen Defence-Works of 'het Valkhof' van 10 maart 1943.

Elders vermeldt hij: "[...] de goedverschanste manschappen van de Gruppe Euling in de loopgraven van het Hunnerpark hadden terreinvoordeel – en de aanval kostte zeker 90 para's het leven [...]"¹⁶

Aan de hand van de loopgravenschets kan vastgesteld worden, dat er in het stukje Hunnerpark aan de voet van de Belvédère slechts één loopgraaf was. De gemelde loopgraven diene aldus in het grotere Hunnerparkgedeelte ten oosten van de stadsmuur gesitueerd te worden. Spijtig, dat hiervan geen bevestiging via foto's, tekeningen of schetsen is te vinden... Om het geheel nog iets complexer te maken, is er ook nog een bron, die het bestaan van "loopgraven aan de voet van de brug" aangeeft: "[...] wij bevonden ons op zeker ogenblik vóór op het schip ('n woonboot in het Meertje, aan de voet van de Waalbrugoverspanning) toen er plotseling vanuit de loopgraven aan de voet van de brug op het huis van G. werd geschoten. De Duitsers die in dat huis zaten kwamen toen naar buiten en zwaaiden en seinden naar de loopgraven om te kennen te geven dat zij zich vergisten [...]"¹⁷

Als de lezer zich de situatie ter plekke voorstelt, dan moet hiermee een loopgravenstelsel ten oosten van de

Arnhemse Weg bedoeld zijn (of aan de rand van de helling aldaar) – anders kon er logischerwijze nooit vuur uitgebracht worden op de laaggelegen bebouwing aldaar.

Wij kunnen er dus van uitgaan, dat hier gedoeld wordt op een *loopgravenstelsel in het Hunnerparkgedeelte, dat aansloot op het terrein, waarop het versterkte 'Belvoir' stond.*

Deze voorlopige conclusie lijkt bevestigd te worden door de verklaring van ooggetuige dhr. V., destijds woonachtig tegenover het versterkte Belvoir: "Zondag, 17 September 1944 [...] na drie uur [...] kwamen er versterkingen : enkele wagens met zwaar bewapende Fallschirmjäger. Zij kwamen van de Oranjesingel af en stapten allen uit op het Keizer Lodewijkplein. Zij waren zwaar bewapend (sic!) en legerden zich in de loopgraven die in de vesting van Belvoir waren aangebracht [...] Er waren zeker wel 250 man in en om Belvoir [...]"¹⁸

Vooral deze laatste mededeling omtrent de zware personele bezetting van het Hunnerpark-Belvoirstelsel is van belang in de kwestie van tegenstrijdige meningen omtrent een mogelijke personele onderbezetting van het Valkhofcomplex op 20 september 1944.^{18a}

Spijtig genoeg bieden de auteurs van het artikel waarnaar verwezen wordt in eindnoot 18a, geen onderbouwing voor hun bevinding, dat "volgens Duitse en Nederlandse bronnen [...] het Valkhof op de 20ste september onderbezet [was]. Naar verluidt zou de bezetting uit ongeveer 50 man

bestaan hebben; een gering aantal voor een dergelijk complex."

Om dergelijke beweringen te staven, voldoet het ons inziens *niet*, in algemene termen te spreken zoals "volgens Duitse en Nederlandse bronnen" en "naar verluidt.." Dit klemt des te meer, omdat hier de feitelijke militaire waarde en het uiteindelijke belang van het Valkhof als militair complex in september 1944 aan de orde is, gerelateerd aan (wellicht) een onderbelichting van de strategische rol en de functie van het Keizer Lodewijkplein-Hunnerpark-Belvoirstelsel, waar de grote geallieerde druk uiteindelijk leidde tot een doorbraak naar de Waalbrug-oprit. Wij komen later in deze publicatie nogmaals terug op dit thema, en wel onder het kopje 'De balans'.

Wel duidelijk is, dat de grootschalige luchtlandingen al snel tot tegenacties van de Duitse bezetters leidden, zeker in en rond de versterkingen bij 'Belvoir'. Wij maakten al eerder melding van de aanvoer van zwaarbewapende Duitse parachutisten aldaar. Ooggetuige pater dr. L.D. (O.P.) verklaart hieromtrent nog : "In de loop van de avond begon men nu ook aan de rand van de berg [bedoeld wordt de rand van de steile helling onderaan de Batavierenweg. PH] mitrailleurnesten te graven."¹⁹

Duitse 'Stellungsbau' op en rond het Valkhof

De opmerkelijke lezer herinnert zich de gebruikte termen in de "VERKLARING" bij de loopgravenschets: mitrailleurnesten van zand en hout, gebetonneerd mitrailleursnest, gevechts- en naderingsloopgraven.

Start ontmanteling ringmuurfundament achter Barbarossa-ruïne in 1943, t.b.v. aanleg tweede bunker (fotocollectie Gemeente Archief Nijmegen)

Een onverwacht 'inkijkje' in de Duitse "Stellungsbau" kan het begrip van de gebruikte termen zeker verduidelijken. Het boek "Niederrheinisches Land im Krieg" bleek hieromtrent saillante details te verstrekken.²⁰

De 'mitrailleurnesten van zand en hout' maken deel uit van de voorste Valkhofloopgraaf: "Lauf- und Schützen gräben mit Holz- und Erdunterständen."²¹

Uitgegraven loopgraven hadden meerdere functies, zoals beschermende verbinding tussen de mitrailleurnesten en schuilgelegenheid, versterkt met houten bouwsels en aardhopen. De term hiervoor is "ausgeworfene Laufgräben", ook wel "Erdstellungen" genoemd.²²

Een stelsel van loopgraven wordt aangeduid als "ausgebaute Stellung", of ook wel "Netz von Laufgräben".²³

De nogal merkwaardig-aandoende benaming 'gebetonneerd mitrailleurnest' zouden wij zonder erg 'bunker' noemen, omdat daaronder immers een defensief, al dan niet gecamoufleerd betonnen bouwsel met schietgaten verstaan wordt. De Duitse 'Stellungsbau' maakt echter onderscheid tussen: Betonbunker, Kampfbunker, Luftschutzbunker, Widerstandsnester en Deckungslöcher.²⁴

Het doel van loopgraven en bunkers - vanuit Duits oogpunt - kan aldus kernachtig samengevat worden: "[...] die deutschen Soldaten konnten in den Bunkern vor den Überfällen der Artillerie und Bomber Schutz suchen, um dann in der Deckung der

Schützengräben die angreifende Infanterie zu erwarten."²⁵

Een Kampfbunker kon met een PAK, Panzer Abwehr Kanon of dergelijke bewapend zijn en was van Schieszscharten (schietgaten of schietsleuven) voorzien.

Nadere gegevens omtrent het onder punt 9. op de loopgravenschets vermelde 'gebetonneerd mitrailleurnest' - de 'eerste' Valkhofbunker - vinden we vermeld in het eerder-aangehaalde VHN-artikel uit 1994, nummer 3. Curieuze informatie, die hier uitstekend op z'n plaats is: "Ten oosten van de Karolingische kapel (d.i. Nicolaaskapel, PH) bevond zich een kleine gevechtsofstelling (8,5 x 7,5 meter) met 1 meter bovendedkking: namelijk een dubbele kanonkazemat met schootsvelden naar het noorden en oosten."²⁶

Wanneer deze bunker gebouwd werd, kon (nog) niet achterhaald worden.

Van hetgeen zich op, resp. in en onder de omstreden Valkhofgrond heeft afgespeeld, kunnen we ons een beeld vormen aan de hand van indrukken, die wijlen dr. Jan Brinkhoff opdeed toen hij - kort na de bevrijding van de stad in september 1944 - over het Valkhof ronddoelde, en noteerde: "[...] onder de grasperken en grindpaden [...] om een ondergronds net van gangen [sic] te scheppen, waar in de felle strijd van man tegen man de overwinnende bevrijder de onderaardse hollen [sic] der nazibunzings met handgranaten uitzwavelde."²⁷

Dat de loopgraven op het Valkhof zich onder (het niveau van) de grasperken en grindpaden uitstrekten, valt nog in

te zien. Het 'ondergronds net van gangen' en de 'onderaardse hollen' roepen meer vraagtekens op. Zou hier sprake zijn van 'bevrijdingsherofiek' in zijn woordkeuze, of doelt hij hier op wellicht tóch-aanwezige onderaardse gangen?

Om het sfeerplaatje compleet te maken, vervolgt hij, dat zijn blik getroffen werd door: "uitgedunde en geknotte boomkruinen, het verminkte beeld van de lentegodin Flora, het skelet van de onttakelde muziektent en de - in twee stukken gebroken - balustrade." Maar hij is ook oprecht blij, dat de Nicolaaskapel aan de ondergang is ontsnapt.²⁸

De schop de grond in ... 1943

De grondwerkzaamheden in de historische Valkhofbodem ten behoeve van de aanleg van loopgraven, mitrailleurnesten en een bunker konden door de bezetter niet rechtstreeks gerechtvaardigd worden. Een Beoordelingsraad onder het - door de Burgemeester aan ir. H. Hondius toegewezen voorzitterschap - meende derhalve de grondverstoringsen als graafwerkzaamheden ten behoeve van opgravingen te moeten doen vóórkomen: opgravingen, die onder het toezien oog van prof. Dr. de Waele uitgevoerd zouden worden. Tijdens de installatiebijeenkomst "op Vrijdag 23 Juli te 3 uur n.m. in de oude Raadzaal" deelt prof. De Waele desgevraagd mee, "dat er bij de jongste graafwerken op het Valkhof nog geen oudheidkundige voorwerpen van belang voor den dag zijn gekomen. De aandacht waard zijn alleen de sporen van een muur, die

aan de Noordzijde bloot kwam te liggen, maar moeilijk kunnen worden bepaald."²⁹

Het zou een gedeelte van de ringmuur van de burcht blijken te zijn, die over de gehele lengte van de kuil (ten behoeve van de aanleg van een betonnen bunker) weggebroken zou worden...

Het Verslag van de Beoordelingsraad maakt onbedoeld wél gewag van de werkelijke verhoudingen, destijds: ene Hauptmann Sachs van de Ortskommandantur zal prof. De Waele van alle vondsten op de hoogte houden, zo heet het. Over de archeologische waarde van de eventuele vondsten meldt het Verslag, dat men zich daarover geen illusies moet maken, "gezien den haast, waarmede bedoelde werken worden uitgevoerd."

De leden van de Beoordelingsraad wordt aanbevolen, kennis te nemen van ir. J.J. Weve's "monumentaal en minutieus, maar onuitgegeven werk over het Valkhof" en van de geologische studies van H.J. Vlooswijk. Ook de expertise van oud-archivaris M. Daniëls zou aan de Beoordelingsraad ten goede moeten komen: "[...] onmiddellijk besluit, den heer Daniëls tot het lidmaatschap van den Raad uit te nodigen."

Opvattingen rondom restauraties etcetera - Rijkscommissie voor Monumentenzorg, 1943³⁰

"Ruïnes moeten worden behouden, niet gerestaureerd."

"Het pleisteren dient weder in zwang te komen."

"Bestaande en vervallen monumenten mogen evenwel niet verloren gaan."

De Rijkscommissie voor Monumentenzorg verklaart : "[...] Spijtig te moeten vernemen, dat het gemeentebestuur van Nijmegen *den bunkerbouw op het Valkhof en de afbraak der Oude Stad* zou stimuleren."

Vooraf de laatste opmerking werd als een aantijging gevoeld in Nijmegen. De bunkerbouw op het Valkhof had nu eenmaal zijn beslag, maar de aantijging "het stimuleren van afbraak van de Oude Stad" (het S.O.S.-plan) werd door de Raad niet geaccepteerd, als zijnde een verkeerde conclusie uit oppervlakkige waarnemingen.

Najaar 1943 : niet veel gevonden op het Valkhof..

"Prof. De Waele brengt verslag uit van de laatste vondsten op en om het Valkhof. Eigenlijk is er den laatsten tijd (najaar 1943, PH) *niets van enig belang gevonden.*"³¹

"Prof. De Waele brengt verslag uit van de opgravingen *op het Valkhof en bij de Belvédère* gedurende het tijdvak 5 Nov. – 21 Dec. Het verslag is zéér belangrijk wegens *het terugvinden der oude Geertruidskapel en de identificatie van het St. Geertruidsbergje.*

Prof. De Waele brengt ter sprake *de opeisching van enkele oudheidkundige voorwerpen* door Duitse autoriteiten ten bate van het museum te Bonn [...] Het verslag maakt gewag van een opmerkelijke locatie op het Valkhof : "Ook bepleit de heer Van Woerkom wegneming van het hekwerk aan den zoogenaamden *Berenkuil* bij het Valkhof, waar de

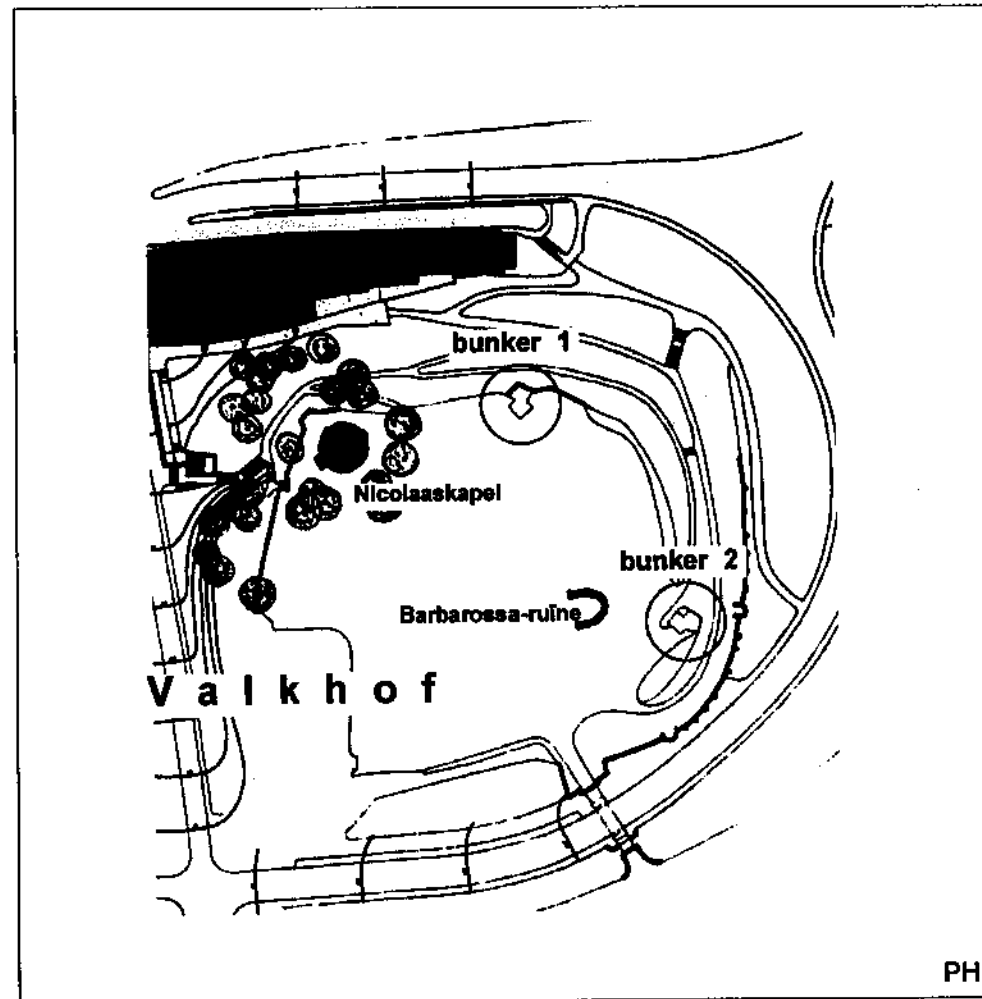
begroeiing reeds een voldoende wering vormt."³²

Jaarverslag 1943 (doorhaling ; getypt was '1944')³³

Voor een goed begrip volgt een kort overzicht van de organisatie van Commissies gemeentelijk toezicht bouwplannen in Nijmegen. Van oudsher bestond in Nijmegen de *Beoordelingscommissie voor de Bouwplannen*. Deze werd in 1933 omgezet in de *Schoonheidscommissie*, bestaande uit 11 leden. Welnu : "bij schrijven van 16 April 1943 werd door Ir. H. Hondius, wethouder van gemeentewerken en –bedrijven [...] de vraag gesteld of zij (de leden van de Schoonheidscommissie dus, PH) zich 'overeenkomstig de nieuwe voorschriften' (deze zinsnede is doorgehaald) hadden gemeld bij de Kultuurkamer.

Het antwoord hierop luidde bevestigend, 'maar tegelijkertijd' (doorgehaald) bedankten alle leden voor hun lidmaatschap[...] De Schoonheidscommissie werd daarop door de Burgemeester bij besluit van 26 november 1943 *opgeheven*. Een nieuwe Commissie leek wenselijk, en die kwam er ook, onder leiding van Hondius. Deze Commissie droeg de merkwaardige en veelomvattende naam : "*Raad ter beoordeling van aestetische, archeologische, architectonische, cultuur-historische en utilistische problemen voor de gemeente Nijmegen.*"

Pagina 7 van het Jaarverslag 1943 dezer Commissie vermeldt onder "2. Stadsschoon": "Intusschen is het

Plattegrond van het Valkhofterrein, vervaardigd na de Tweede Wereldoorlog. Beide bunkers zijn door ons omcirkeld. Bunker 2 is inmiddels verdwenen. (Collectie Gemeente Archief Nijmegen)

Valkhof afgesloten geworden voor militaire werken."

helaas NIET in de betreffende map aangetroffen.

Het woord 'voor' moet hier verstaan worden als 'met het oog op'. Pagina 8 vermeldt : "De restauratie van de Karolingische kapel op het Valkhof, in den loop van het jaar uitgevoerd o.l.v. wijlen architect Oscar Leeuw, kon den Raad *niet* bevredigen [...] **De mogelijkheid van een restauratie van het geheele Valkhofcomplex met inbegrip van den Reuzentoren** werd in het onderzoek betrokken [...] De militaire werken ter plaatse hebben daaraan voorloopig de actualiteit ontnomen."

De "tweede Valkhofbunker"

Het eerder aangehaalde Valhofnieuws-artikel over het Valkhof in oorlogstijd vermeldt over de 'tweede bunker' : "Een soortgelijke versterking voor mitrailleurs, die opgesteld was ten noorden van het viaduct Kelkensbosch-Voerweg en die deze weg in oostelijke richting moest bestrijken, dekte de eerste kazemat (op de kop van het Valkhof, PH) in de rug." De *aanleg* van de tweede Valkhofbunker is beter gedocumenteerd dan de bouw van de noordelijke, de eerste bunker, waarover maar geen harde informatie verkregen kan worden wat de datering van de bouw ervan betreft...

Pagina 9 gaat nader in op de "Opgravingen" : "*Door het aanleggen van militaire werken op het Valkhof en in het Hunnerpark nabij de Belvédère in het tweede halfjaar van 1943, waarvoor omvangrijke graafwerken noodig waren, werd een groote kans geboden op archeologische vondsten. Tengevolge van de haast der werken is die kans niet dermate verwezenlijkt kunnen worden, als in normale omstandigheden zou zijn mogelijk geweest.*

Zo wordt de voorgenomen bouw van de 'tweede bunker' expliciet vermeld in de bijdrage van J.R.A.M.Thijssen, "Graven op het valkhof" : "[...] waarnemingen van De Waele in 1943. Tijdens grondwerkzaamheden voor de bouw van een bunker ten oosten van de Barbarossa-ruïne."³⁴

[...] Prof. De Waele heeft alles voor het nageslacht kunnen vastleggen, voor zover tenminste de militaire autoriteiten de gelegenheid verstrekten. [...] De vondsten betreffen den vroegeren toestand van het Valkhof en de voormalige Sint Gertrudiskapel nabij de Belvédère. De resultaten van beide volgen hierachter in den vorm van twee afzonderlijke artikelen van de hand van Prof. Dr. F. de Waele." Deze artikelen werden

De Loopgravenschets uit 1943 geeft ten oosten van de Barbarossa-ruïne onder "7" echter nog een "mitrailleur-opstelling van zand en hout" aan. De bunkerbouw werd voorafgegaan door het graven van een rechthoekige kuil en andere grondwerkzaamheden, waarbij bakstenen fundamenteen tevoorschijn kwamen. Hiervan getuigen foto's uit 1943, stammend uit het Gemeente Archief Nijmegen. De ligging van beide bunkers op het Valkhof wordt duidelijk op een merkwaardige zwart-

Overzichtsfoto Valkhofpark (1943?) Let op de deels afgedekte tweede bunker vóór de ruïne, het Florabeeld rechts van de St. Nicolaaskapel en de vierkante steen links van het beeld, die de plaats van de kleine waterput aangaf (fotocoll. Gem. Archief Nijmegen)

wit-grijze afbeelding, eveneens aangetroffen in het Gemeente Archief Nijmegen. Zo op het oog lijken de bouwvormen van beide bunkers *identiek* : twee geschakelde vierkante ruimten. Als echte verrassing bleek in het fotomateriaal van het Archief een *overzichtsfoto* aanwezig, genomen vanaf de rand van het Kelfkensbos. Deze foto is spijtig genoeg ongedateerd, maar geeft toch een goed overzicht van de situatie ter plaatse. Duidelijk te zien zijn het dak en de zijwanden van de 'tweede' betonnen Valkhofbunker. Omdat er aarde tegen de wanden is opgebracht, zijn er geen schietgaten of -sleuven zichtbaar. Wellicht is het *beeld* op deze foto (rechts van het midden staande) dat van de godin Flora.

De waarschijnlijkheid van het jaar 1943 als jaar, waarin met de aanleg van de Valkhofversterkingen werd begonnen, wordt nogmaals bevestigd door mededelingen van A.Lammerts van Bueren: "De Nederlandse Waterstaat slaagde er in 1943 in, de groote boog van de Waalbrug te repareren [...] Vandaar dan ook, dat de Duitsers, zoodra de brug gereedkwam, begonnen met het aanleggen van *krachtige versterkingen, waarvoor het Valkhof en een deel van het Hunnerpark werden opgeofferd.*"³⁵

Het defensieve Valkhof 'bijt van zich af'

Hoewel het Valkhof was ingericht "[...] tot een sterk bastion, dat den toegang tot de beroemde Waalbrug moest beschermen en door de Amerikaanse Airborne-troepen en de pantserspits van het Tweede Britsche Leger in de

dagen van 17 – 20 September 1944 niet dan na verwoede gevechten kon worden veroverd." ^A – de Valkhofomgeving bleef (en bleek) een 'gevaarlijk oord'. Enkele voorbeelden maken zulks duidelijk.

"[...] J. had gezien, dat zij *vanuit het Valkhof* de Hertogstraat bestreken en iedereen die zij van het hoekje van de ijzerhandel Van der Stad zagen oversteken, neergeschoten (werd) [...]"^B "Vanaf het Valkhof vuurt de vijand zijn artilleriebombardement af op Nijmegen."^C

"[...] kwam er een duitse persfotograaf (Carl Pospesch) bij ons vragen om inkwartiering. [...]"

's Maandags kwam hij van Nijmegen terug met gaten in de broek, van *schoten, afkomstig van het Valkhof* ^D

Sfeerbeelden

Maandagochtend 18 september 1944. "Overall lopen of staan Duitse soldaten en S.S.-mannen met het geweer in den aanslag [...] De agent nadert de Hertogstraat, waar overall prikkeldraadversperringen zijn aangebracht. Een man komt naar hem toe en gebaart met zijn arm in de richting van *het Valkhof* - 'Ik zou maar omdraaien, chef, want ze schieten je kapot [...]' Voor de ramen op de bovenverdieping van het nabijgelegen Bureau van Politie staan – tot werkeloosheid gedoemde – politiemannen. Hun uitzicht is het Valkhof, dat "vol S.S.-mannen zit." De politiemannen voor de ramen maken de Duitsers nerveus. Als er een groep vermoeide Duitse reservisten komt aansjokken, vallen er schoten. "Het zou niet de eerste keer zijn, dat de Duitsers op hun eigen mensen

schoten..." De reservisten stuiven uit elkaar, duiken de Lindenberg af of zoeken dekking in de tankgrachten. De SS-ers op het Valkhof "krijgen nu de politiemannen voor de ramen in de gaten en beginnen te schieten. In allerijl laten de mannen daarop de jaloezieën zakken.. Het ratelend lawaai daarvan leek zodanig op mitrailleurvuur van de politie, dat de Duitsers haastig dekking zochten."^E

Deze maandag wordt het vertrouwde straatbeeld van Nijmegen voorgoed veranderd door een allesverterende vuurgloed. "Onderwijl gieren granaten in een onafgebroken stroom door de lucht en slaan telkens nieuwe kraters in de brandende stad."^F

"Woensdag 20 September 1944 : de eindphase treedt in !

Dan breekt er eensklaps een hels artillerieduel los, dat urenlang voortduurt. Iedereen voelt, dat nu de eindbeslissing komt ! De strijd om de Waalbrug is begonnen. De geallieerden rukken onweerstaanbaar op en de moffen moeten zich op hun stellingen langs de Waaloever terugtrekken. De Belvédère wordt genomen, zonder dat de Duitsers, die vanuit hun loopgraven en stellingen in

het Hunnerpark een moordend vuur richten op onze bevrijders, dit verhinderen kunnen. Het Valkhof, dat in een ware vesting is veranderd, is nog steeds in Duitse handen. De huizen aan de Voerweg die reeds maanden tevoren in beslag genomen en tot mitrailleur-nesten zijn omgebouwd, liggen vol met M.G.-schutters. Vóór het "Unitas"gebouw zijn diepe loopgraven aangelegd, wel een bewijs dat de Duitsers tot iedere prijs de toegang tot de brug willen behouden."

Langzaam maar zeker worden de Duitse bezetters overrompeld, neergemaaid, met spijkerbajonetten en handgranaten opgejaagd uit hun loopgraven.. De laatste Duitse tegenstand op het Valkhof wordt gebroken.

"De onneembaar schijnende Valkhofvesting wordt door de Amerikanen* beslopen en zij slagen erin de "Jerries" onschadelijk te maken, zonder dat er belangrijke schade aan dit historische plekje grond wordt toegebracht."^G

* Noot G bevat een kritische noot inzake de hier gemaakte vergissing.

verificatie van de gegeven informatie niet goed mogelijk.

Sterker nog: twee mededelingen uit totaal-verschillende bronnen maken een grotere Valkhofbezetting ons inziens waarschijnlijker... Als *gerucht* op 18 september 1944: "[...] in de stad wordt er vreeselijk gevochten. De Duitsers, zegt men, steken de huizen in brand en trekken zich terug op het *Valkhof*."⁴²

De tweede bron is een mededeling van Louis Sinner in zijn bijdrage "De bevrijding van Nijmegen": "[...] De Duitsers trokken zich bij de komst van de Engelse tanks uit de binnenstad terug op de vestingwerken langs de Waal en vooral op de toegangswegen naar de brug: het *Valkhof* en het *Hunnerpark*"⁴³

Wellicht is er al een antwoord aanwezig op de vraag naar de sterkte van de Duitse troepen in Nijmegen: enig spoorwerk van PH in het Gemeente Archief Nijmegen leverde de volgende vondst op: "Stukken betreffende [...] General Horrocks [...] sterkte Duitse troepen in Nijmegen 17-20 september 1944" De verhuis-periode van het Gemeente-archief Nijmegen naar het nieuwe onderkomen in het Mariënborg-complex liet spijtig genoeg niet toe, dat deze bron nog op korte termijn geraadpleegd kon worden. Resultaten en bronvermelding zullen *b e s l i s t* in een vervolpublicatie worden 'meegenomen'. Tevens zal verslag worden gedaan van de inhoud van vijf aangetroffen Verslagen van burgers, handelend over directe situaties rond het Valkhof in de periode 17-21 september 1944.

Hopelijk bevat de genoemde bron óók een nadere mededeling omtrent de troepensterkte op en rond het Valkhof...

Hoe het ook zij: de Duitse bezetting op het Valkhof verwachtte géén aanval vanuit het westen. De concentratie van militairen en geschut op en rond het Keizer Lodewijkplein en het Belvoircomplex toont aan, dat dáár het zwaartepunt van de Duitse verdediging van de Waalbrugoprit lag. Het Valkhofcomplex kon – ingeval de Duitse Hunnerpark-Belvoirstelling zou bezwijken – nog altijd zwaar vuur kunnen uitbrengen op alle verkeer op de Arnhemse Weg, de zuidelijke Waalbrugoprit. De Duitse verdedigers zouden echter te maken krijgen met een *gecombineerde* Brits-Amerikaanse aanval op twee locaties: een verrassingsaanval van de *King's Cie* van de Grenadier Guards op het Valkhof zelf, en van de US Para Cies 'Fox' en 'Easy' op het Keizer Lodewijkplein / Hunnerpark / Belvoircomplex.

Toen eenmaal het Valkhof na felle gevechten door de *King's Cie* was veroverd, en zij "het terrein onder de muren beheersten"⁴⁴, viel de dreiging van het Valkhofcomplex richting zuidelijke Waalbrugoprit wég, en kon later – na de geslaagde geforceerde doorbraak in de Belvoirperimeter – een *'tanktroop'* van Sgt. Robinson rond 19.00 uur de eerste Waalbrugoversteek maken, zonder dat er nog een schot uit de Valkhofvesting te vrezén viel.

Door de gezamenlijke inspanningen en druk op de twee flanken, t.w. op de

"DE BALANS" - HET STRATEGISCHE BELANG VAN DE VALKHOFVESTING EN HET HUNNERPARK-BELVOIRSTELSEL

Een nadere studie door Paul Hoos (tweede deel)

Afgaande op de verklaring van een ooggetuige, dat er op zondag 17 september 1944 "zeker wel 250 man in en om Belvoir waren," met de mededeling (tot tweemaal toe) dat de aangevoerde Fallschirmjäger "zwaar bewapend" waren, zou de mening post kunnen vatten, dat een zwaardere personele bezetting van het Hunnerpark-Belvoirstelsel van Duitse zijde prioriteit kreeg boven versterking van de personele bezettingssterkte van het Valkhofcomplex.³⁶

Genoemde verklaring wordt ondersteund door de waarneming van een andere ooggetuige: "Tussen vijf en zes uur (op zondag 17 september 1944, PH) verschenen er Duitsers op de Batavierenweg om stellingen in te nemen."³⁷ Het Keizer Lodewijkplein (nu Traianusplein) als 'Stützpunkt' tussen het Valkhofcomplex en het Hunnerpark-Belvoirstelsel kreeg ook een zwaardere bezetting, getuige de verklaring: "[...] Rondom het 88 mm.-kanon een stuk of tien van de 'Grüne', allen met helmen op en met geweren bewapend." Even verderop in de tekst wordt duidelijk, dat de Duitse versterkingen toch wat paniekerig waren: "[...] Een bonte mengeling van weermacht, Luftwaffe en Hitler Jugend"³⁸

Over de aanwezigheid van de Grüne Polizei in de Duitse steunpunten merkt Gerard Knipping in een dagboekfragment op: "Kennelijk zijn dit geen fronttroepen."³⁹ De indruk dat het Valkhofcomplex als defensieve stelling enigszins naar het tweede plan verwezen werd tijdens de toenemende geallieerde aanvallen op de steunpunten, wordt versterkt door de volgende zinsnede: "[...] *Daarna*

volgde de aanval op het belangrijkste steunpunt van de Duitsers (:) in en rond het Hunnerpark en het Keizer Lodewijkplein."⁴⁰

De aanwezigheid van Fallschirmjäger – goed getrainde en geharde eenheden – in de Duitse steunpunten te Nijmegen kan als volgt verklaard worden: "Meindl, Kommandierender General des II. Fallschirmkorps, kreeg (na de geallieerde luchtlandingen bij Groesbeek en elders) van Hitler het bevel, Nijmegen te heroveren c.q. te behouden als 'Eckpfeiler' in de Duitse linies."⁴¹

Precieze gegevens over de personele bezettingsgraad van het Valkhofcomplex tijdens de tumultueuze septemberdagen in 1944 konden niet achterhaald worden. In hun Valkhofnieuws-artikel verwijzen Van Koningsbruggen en Van Hemmen naar "*Duitse en Nederlandse bronnen*," volgens welke het Valkhof op de 20ste september 1944 onderbezét zou zijn met "*naar vertuidd ongeveer vijftig man*." Er is weliswaar geen reden om te twijfelen aan de geloofwaardigheid van de auteurs in deze, maar het ontbreken van een deugdelijke bronvermelding maakt

Gehavend na de strijd: het Unitas-gebouw mét de markante "litte loop holes"
Links het verwoeste klooster van Hallo, rechts de villa van van Rijckevorsel
(fotocollectie Gemeente Archief Nijmegen, waarschijnlijk 1945)

linkerflank vanuit het westen naar het Valkhof, en frontaal op de Hunnerpark-Belvoirflank was uitschakeling van de vuurkracht van het Valkhofcomplex van belang voor het welslagen van de zwaarbevochten doorbraak op de rechterflank.

Daarbij lijkt de *werkelijke* bezettingsgraad van het Valkhofcomplex in zoverre van belang te zijn, dat deze zéker de zwaarte van de 'klus' bepaalde, die de King's Cie moest klaren op het Valkhof : het uitschakelen van uiterst-fanatieke SS-Panzergranadiere in hun loopgraven... Enkel door felle man-tegen-mangevechten konden zij uitgeschakeld worden...

Samenvattend ontstaat het beeld, dat de uitschakeling van de Duitse bezetting in het defensieve Valkhofcomplex door de King's Cie van de Grenadier Guards** de militaire dreiging aan de Valkhofvesting ontnam, waardoor de beslissende aanval en doorbraak op de rechterflank van de Waalbrugoprit

succesvol konden verlopen voor de Geallieerden.

De prijs: 'een onbeschadigde Waalbrug veroveren als een belangrijke schakel in de militaire operatie Market Garden' was behaald. Ten koste van talloze doden en gewonden ... een hoge prijs. Wéér was de historische Valkhofbodem omwoeld door explosies, verstoord door loopgraven- en bunkeraanleg, verschroeid door vlammenwerpers en doordrenkt met bloed van degenen, die bij de fanatieke strijd van aanvallers tegen verdedigers het leven lieten...

De Valkhofbodem was wederom "OMSTREDEN GROND"...

** Het is tekenend voor de succesvolle 'Fast and furious'-inzet van de Grenadier Guards, dat H.M. Queen Elisabeth b.g.v. de overdracht van een nieuw vaandel "NIJMEGEN" als erenaam heeft toegekend aan dit legeronderdeel. Bron: Mondeling commentaar bij de tv-uitzending van Trouping the Colour, juni 2001 [PH]

DE ZOGENAAMDE 'BLAUWE BLADEN' 01 EN 02

Door Paul Hoos

Naast de opmerkelijke Loopgraven-schetsen werden in het Nijmeegs Gemeente Archief twee bladen (formaat A4) aangetroffen, met schetsen van het Valkhof en omgeving (blad 01) en –zeer gehavend– een plattegrond van Nijmegen in oorlogstijd (blad 02). De benaming 'blauwe bladen' heeft betrekking op de overheersende kleur van de kopieën, die ons ter hand werden gesteld. Allereerst wordt *blad 01* besproken (zie afbeelding).

Dit blad is getiteld: "NIJMEGEN DEFENCE WORKS OF "HET VALKHOF", gevolgd door de datum "10-3-'43". Omlind valt nog te lezen: "OBW A 23", de rest blijft (ondanks vergroting e.d.) jammer genoeg *onleesbaar*.

Het bovenste gedeelte van het blad toont een plattegrond van het Valkhof en omgeving. Op het Valkhof en langs de Voerweg zijn loopgravenlijnen aangegeven, voorts versterkte punten en pijlen, die de hoofdschuitsrichtingen van de vuurmonden aangeven. Het onderste gedeelte van blad 01 toont schetsen van de posities van schietgaten in de panden nabij het Valkhof. Heel gedetailleerd zijn dat: het Unitasgebouw, de villa van de Van Rijckevorsels en hotel Het Valkhof. Van het Unitasgebouw wordt tevens de versterkte linkerzijgevel getekend. Diverse locaties hebben hun eigen Nijmeegse benamingen. Andere locaties worden in het Engels aangeduid: *Police* (.), *BRIDGE*, *FOOTBRIDGE*, *bridge*, *houses* en *ramparts of old castle*; voorts ook nog *front view* en *side view*.

De vlekjes of hokjes in de diverse gevels zijn volgens de verklarende tekst op het blad "little loop-holes", schietgaten van "15 x 15 cm²". Grotere rechthoeken, aangegeven in de gevels, zijn loop-holes met de

afmetingen "80 x 20 cm²": opmerkelijke details! Ook hier duiden pijlen de hoofdschuitsrichtingen aan. De meeste locaties hebben een omcirkeld nummer. Een lijst met uitleg van nummers en locaties werd *niet* aangetroffen.

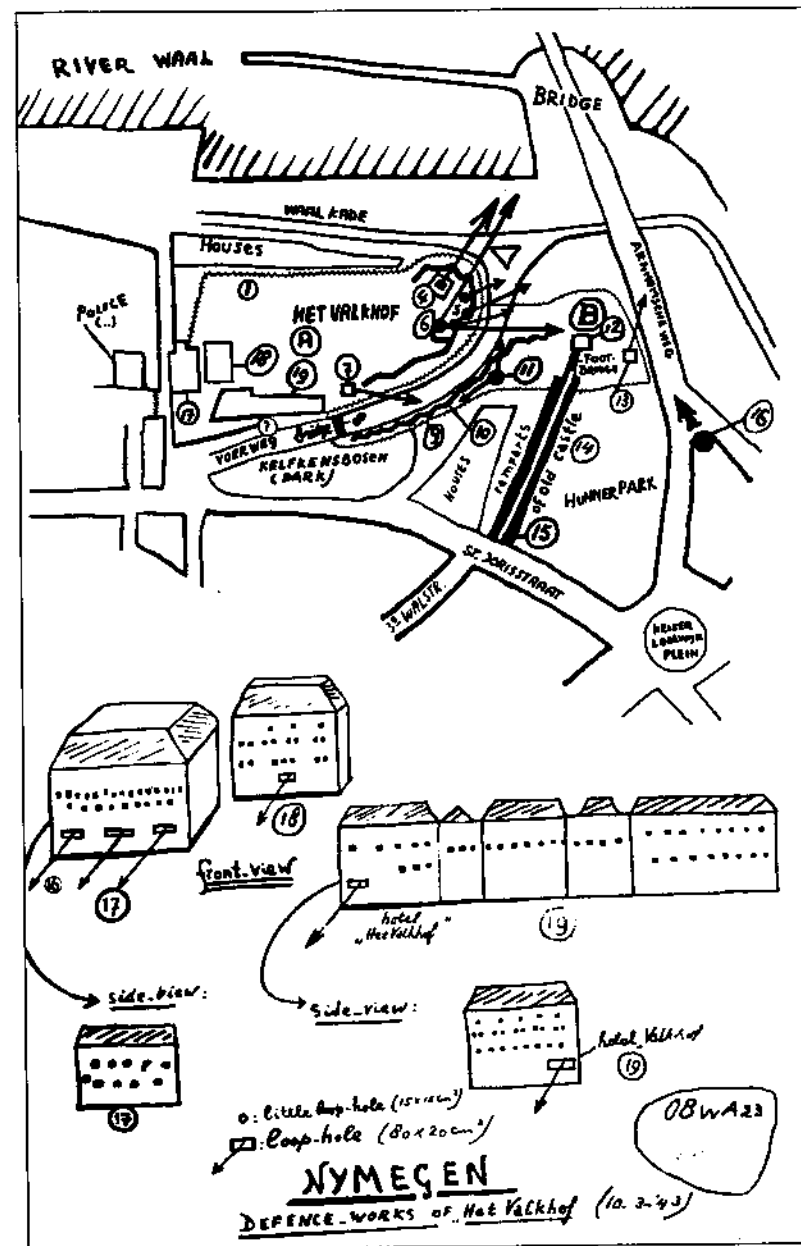
Schematische vergelijking

Omdat de eerder-besproken Loopgravenschets van de "Versterking Valkhof, Nijmegen" van 14 november 1943 en het bovenste gedeelte van 'Blauw Blad 01' van 10 maart 1943 details van één en hetzelfde gebied op en rond het Valkhof bevatten, leek het dienstig om de kenmerken van beide afbeeldingen ter vergelijking onder te brengen in een schematisch overzicht.

Dit overzicht is te uitgebreid om in Valkhofnieuws te plaatsen. Als alternatief wordt een vergelijkend resumé van bevindingen inzake de Versterking Valkhof Nijmegen (in het vervolg aangeduid als VVN, de Loopgravenschets), en de Nijmegen Defence Works of Het Valkhof, in het vervolg aangeduid als NDWoHV.

Resumé VVN versus NDWoHV

In het overzicht zijn de voornaamste items verwerkt van de kaartjes Nijmegen Defence Works of het

Blauw Blad no.1: Nijmegen Defence Works of "Het Valkhof" (10 maart 1943)
Opgeschoond door Paul Hoos - mei 2001 (Coll. Gemeente Archief Nijmegen)

Valkhof van maart 1943, en Versterking Valkhof Nijmegen van november 1943.

Beide schetsen tonen de versterkingen op, en in de directe omgeving van het Valkhof, in het voor- en najaar van 1943. De aangegeven posities op beide schetsen zijn (bijna) totaal verschillend genummerd.

De VVN-versie (najaar 1943) toont een loopgraaf-uitbreiding t.o.v. de NDWoHV-versie van voorjaar 1943: een tweede gordel bovenaan de noordoostelijke Valkhofrand, plus twee naderingsloopgraven in westelijke richting. Deze zijn blijkbaar tussentijds aangelegd.

VVN en NDWoHV tonen beide een loopgraaf in het Voerwegtalud. Opmerkelijk is de grotere lengte van de loopgraaf in de NDWoHV-versie (voorjaar '43), terwijl de VVN-versie (najaar '43) juist een aanmerkelijk kortere loopgraaflijn laat zien. Normaliter wordt een bestaand loopgravenstelsel juist *uitgebreid*, in plaats van *dichtgegooid*... Misschien gaat het hier om een *waarnemingsfout*?

De NDWoHV-versie geeft in het *middendeel* van het Hunnerpark een versterkt punt aan (nummer 13) met hoofdschuitsrichting. Dit versterkte punt *ontbreekt* op de VVN-versie van najaar '43. De reden hiervan is onduidelijk.

De NDWoHV-versie toont een versterkt punt (nummer 16) op de splitsing van de Amhemsche Weg. De hoofdschuitsrichting wordt door een forse pijl aangegeven, gericht op de as van de Waalbrug. Op de VVN-versie valt dit versterkte punt buiten

het kaartkader, en is daardoor dus geen vergelijkings-item.

Beide versies verschillen qua geschreven, respectievelijk getypte aanduidingen van de locaties. Beide versies laten handgeschreven nummers bij de locaties zien.

De Engelstalige namen en locaties op de NDWoHV-versie doen vermoeden, dat deze schets bedoeld was voor geallieerd gebruik.

De VVN-versie plus de 'Verklaring bij cijfers' en een 'Rapport' met details als M-(illicit?) bericht no. 10 wekt de indruk, de toestand-ter-plaatse gedetailleerd te willen documenteren vanuit strategisch oogpunt.

Onverklaarbaar blijft, waarom op de VVN-schets van november 1943 de zgn. tweede betonnen bunker ten oosten van de Barbarossa-ruïne *niet* als zodanig staat aangegeven: de graafwerkzaamheden hiervoor waren immers al rond juli 1943 gestart...

De NDWoHV-versie duidt het stadswalgedeelte in het Hunnerpark aan als "*ramparts of old castle*": een merkwaardige (en foutieve) benaming van het (restant van) de stadsomwalling (omstreeks 1456-1467). Dit stadswalgedeelte komt uit op de Belvédère via een (later aangelegde) voetbrug. De Belvédère is van oorsprong een gewone waltoren, die in 1646 verbouwd is tot uitzichttoren en 'speelhuis' voor de stedelijke regeerders en in 1880 door ir. Weve ingrijpend gerestaureerd.⁴⁵ Koppeling van de Nijmeegs stadswal aan het (veel eerder verdwenen) 'old castle' van het Valkhof moet bij de maker van

het kaartje dan ook als *misvatting* aanwezig zijn geweest.

Het 'Blauwe Blad 02' (fragment)

Dit document, blad 02 (zie afbeelding) werd in dezelfde map aangetroffen als het blad met de schetsen van 'Nijmegen Defence Works of Het Valkhof' van 10-03-1943 (het zgn. blauwe blad 01).

De aangeleverde kopie van Blad 02 vertoonde ernstige blauwkleuring en moiree-waaiers op de linker- en midden-bovenhelft plus het rechter ondergedeelte. Deze delen zijn ofwel totaal weggevalen of waren digitaal niet helderder te maken. Toch is het resterende fragment interessant genoeg. Het toont een deel van een plattegrond van Nijmegen, met de voornaamste in- en uitvalswegen. Sommige locaties zijn genummerd (omcirkeld), maar de nummering is helaas niet altijd leesbaar. Bovendien ontbreekt een verklarend lijstje met nummers en locaties.

Leesbare aanduidingen op blad 02

Allereerst de Engelstalige aanduiding "*Railway-(...)*" op het schetsmatig aangeduide station.

Voorts 'PARK' bij wat het Kronenburgerpark moet zijn, 'WAAL' om de rivier aan te duiden en ten slotte overduidelijk 'ORANJESINGEL'. Twee locaties lijken door middel van een pijl de hoofdschuitsrichting aan te geven. Leesbare nummers zijn: 1, 3, 4, 8 en 20. Talloze locaties zijn als donkere vlakken aangeduid.

Mogelijke bedoeling van blad 02

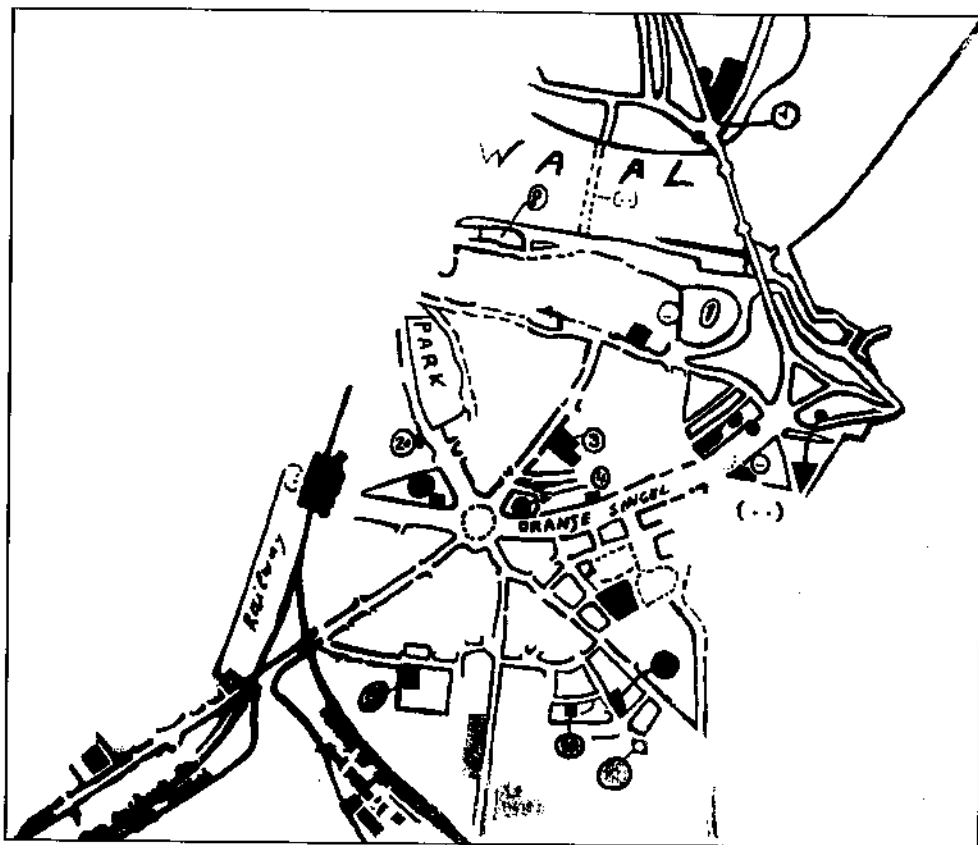
Deze getekende plattegrond van Nijmegen bevat één leesbare

Engelstalige aanduiding – wellicht wat 'dunnetjes' om voorzichtig te concluderen, dat deze plattegrond voor geallieerd gebruik (chauffeurs? verkenningstroepen?) bestemd was. Overduidelijk zijn in elk geval de *hoofdroutes* vanuit het z.-w. (richting Grave, Graafseweg) via Keizer Karelplein en de aangeduide Oranjesingel richting K. Lodewijkplein, Hunnerpark en de zuidelijke oprit naar de Waalbrug. Ook de St. Annastraat en de Groesbeekseweg zijn ingetekend. Herkenbaar zijn verder: de Molenstraat, Burchtstraat / Hezelstraat / Parkweg met het Kronenburger-PARK.

Van de genummerde locaties is enkel het Valkhof met omcirkelde '1' met zekerheid vast te stellen – overigens zonder details. '3' is wellicht het hoofdbureau van politie (Grüne Polizei) aan de Molenstraat. De zwarte stip-met-pijl aan het uiteinde van de Oranjesingel kan niet anders dan het versterkte Belvoircomplex zijn. '4' Duidt wellicht de locatie van het Kantongerecht aan de Oranjesingel aan.

Merkwaardig zijn de gestippelde lijnen over de Waal, die aan Lentse kant uitkomen bij de aangegeven Veerstoep. Wordt hier mogelijk de pontonbrug aangeduid, waarvan in de volgende zinsnede sprake is: "Aan de Waal wordt door de "Royal Engineers" koortsachtig gewerkt aan het leggen van een pontonbrug, die, als de Waalbrug eventueel uit zal vallen, onmiddellijk in gebruik zal worden genomen."⁴⁶

Deze zinsnede valt onder het kopje "Vrijdag, 22 September", waaruit valt

Blauw Blad no.2 (fragment, datum van vervaardiging onbekend)
Opgeschoond door Paul Hoos - mei 2001 (Coll. Gemeente Archief Nijmegen)

af te leiden dat blad 02 ná de 22ste september 1944 gemaakt moet zijn, namelijk toen de pontonbrug er al lag. Dat maakt de vermoedelijke functie van deze plattegrond voor chauffeurs aannemelijk. Immers: "Over onze straten en singels razen in een onafgebroken stroom de tanks en ander zwaar oorlogsmaterieel voorbij"⁴⁷. Nog niet zo lang voordien waren de inwoners van de geteisterde Waalstad met nauwelijks verborgen leedvermaak en woede getuige van de smadelijke aftocht van de "Duitse militaire colonnes en voertuigen van allerlei soort met daarop geroofde en bijeengeplunderde 'oorlogsbuit' en ...

haveloze Duitse militairen 'op thuisreis'... Er is maar één route: Graafseweg, Keizer Karelplein, Oranjesingel, Waalbrug. Ze komen van den Groesbeekscheweg en St. Annastraat, richting Waalbrug."⁴⁸

Wellicht bogen de gevolgde vluchtroutes wel eerder af naar het oosten... In ieder geval over dezelfde hoofdroutes, die óók op de besproken plattegrond te vinden zijn..

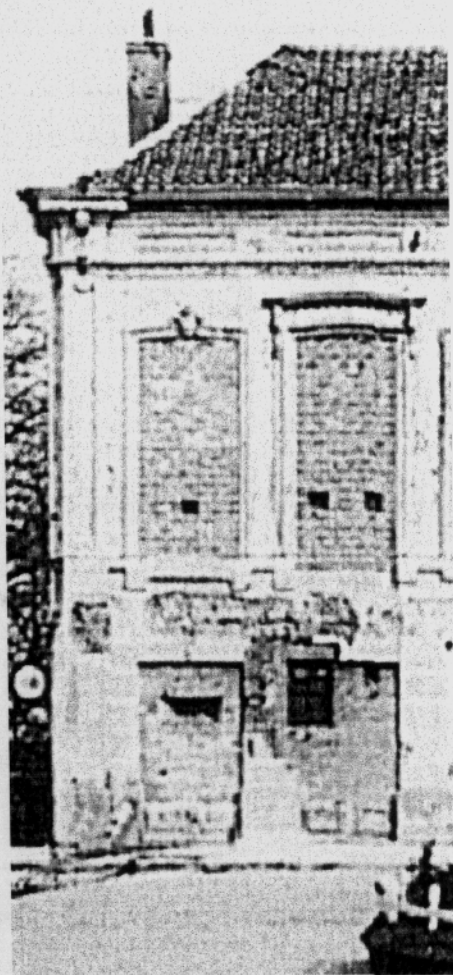
Het kan verkeren...

Eindnoten

- ¹ G.D.N. staat voor : Geheime Dienst Nederland. Zie Gemeente-archief Nijmegen : Commissie tot Documentatie van het Verzet in Nijmegen. Band T 28, lijstje met afkortingen op p. 3
- ² Het Valkhof te Nijmegen – Catalogi van het kunstbezit van de gemeente Nijmegen, dl. 3, 1984 –2 : bijdrage van Wilhelm A. Diedenhofen, p.118 e.v.
- ^{2a} Rondom de Stevenstoren – dr. Jan Brinkhoff . Zaltbommel, 1966, p.40
- ³ Nijmegen in de branding – Pieter Nuis, ill.s Harrie Zwart. Nijmegen, 1945, p.23
- ⁴ Ibid., p.34
- ⁵ Zie hiervoor Bijlage I in : De bevrijding van Nederland 1944 – 1945 door Christ Klep en Ben Schoenmaker (red.) Den Haag, 1995, p.341
- ⁶ Met de dood in de schoen.. samenst. Joh. H.Eilander. Nijmegen, 1984 . Verklaring van G.N.Gr. op p. 45
- ⁷ Ibid. , verklaring van PTT-ambtenaar K.J., p.55
- ⁸ Vestingwerken aan de noordelijke Waaloever bij Lent – dr. G.B.Janssen in : Nijmeegs Katern XII nr.5, december 1998
- ^{8a} Zie : Niederrheinisches Land im Krieg – W.Michels, P.Sliepenbeek, W.Haas – Kleve, 1975-4, p.53
- ^{8b} Bericht van de Tweede Wereldoorlog. Onder redactie van drs. A.H.Paape e.v.a. Haarlem, 1971, band 5, bijdrage van Wolf Kielich : De strijd om de corridor, p. 2092
- ⁹ Zie het artikel "De putten op het Valkhof" door Henk Schoonwater in het Valkhofnieuws XIX, nr. 3+4, p.20
- ¹⁰ Zie het fotobijschrift op p. 54 in De vroege jaren van de Nijmeegse Vakbeweging door Geer Aalders e.v.a., Nijmegen 1983
- ¹¹ Twaalf Valkhofverhalen – Hein van Brienem, Nijmegen 1990, p.79 (eigen VHN-uitgave)
- ¹² De verloren slag – de bruggen naar Arnhem 1944 door G.Powell. Arnhem, 1989, p.112
- ¹³ Ibid., p.152
- ¹⁴ In : Als sterren van de hemel door N.A. de Groot. Bussum, 1970, p.130. Kaart eveneens afgebeeld in Valkhofnieuws 1994 –3, p.105
- ¹⁵ Als sterren van de hemel door N.A. de Groot. Bussum, 1970, eveneens p.130

- ¹⁶ Ibid., p.133
- ¹⁷ Verklaring W. van der Z. in : Met de dood in de schoen.. Samenst. Joh. H. Eilander, Nijmegen 1984, p. 99
- ¹⁸ Verklaring van blokhoofd dhr. V in : Hunnerberg - een wijk van Nijmegen -Oost door J.Raeven fic en Antoon Janssen, Nijmegen 1992, p. 53 en 54
- ^{18a} Zie hiervoor het artikel van Hans van Koningsbruggen en Ferdinand van Hemmen : Het Valkhof in de vuurlinie.Tijdschrift Valkhofnieuws, 1994 - nr. 3, met name pagina 108 en 110
- ¹⁹ Hunnerberg een wijk van Nijmegen Oost.deel 3 door J. Raeven fic en Antoon Janssen, Nijmegen 1992, p.50
- ²⁰ Niederrheinisches Land im Krieg. Michels, Sliepenbeek, Haas. Kleve, 1975, 4de druk
- ²¹ Ibid. p. 108
- ²² Ibid. p. 131 e.v.
- ²³ Ibid. p. 114
- ²⁴ Ibid. p. 155
- ²⁵ Ibid. p. 133
- ²⁶ Het Valkhof in de vuurlinie - Hans van Koningsbruggen en Ferdinand van Hemmen, Valkhofnieuws 1994-3, p. 106
- ²⁷ Rondom de Stevenstoren - dr. Jan Brinkhoff. Zaitbommel 1966, p.40
- ²⁸ Ibid. p.43
- ²⁹ Verslag van den Beoordelingsraad etc. van de cultuur-historische, archeologische problemen te Nijmegen, 23 Juli 1943. Map Gemeente Archief Nijmegen (in het vervolg aangeduid als G.A.N.) nr. 19 - 5845
- ³⁰ Raad ter Beoordeling van archeologische en cultuur-historische problemen te Nijmegen. Opmerkingen in het Verslag van de vergadering d.d. 28 September 1943.
- ³¹ Raad ter beoordeling etc. Vergaderingsverslag d.d. 21 October 1943, p.1
- ³² Raad ter beoordeling etc. Verslag d.d. 23 December 1943, p 1 en 3
- ³³ G.A.N. map 19 - 5846. Verslag d.d. 21 Maart 1944
- ³⁴ Bijdrage in Het Valkhof te Nijmegen - meerdere auteurs. Catalogi van het kunstbezit van de gemeente Nijmegen nr. 3. Nijmegen, 1984, tweede druk, p. 13
- ³⁵ Zie: De Verwoesting van een oude keizersstad - A. Lammerts v. Bueren, Nijmegen, z.j. p. 54
- ^A De verwoesting van een oude keizersstad - A.Lammerts van Bueren, Nijmegen z.j., p. 21
- ^B Met de dood in de schoen.. samenst. Joh. H. Eilander. Nijmegen, 1984, p. 22
- ^C Ibid., p. 66
- ^D Ibid., p. 79
- ^E Nijmegen in de branding - P.Nuis, Nijmegen, 1945, p. 23 -25, verkort weergegeven
- ^F Storm over Nijmegen 1944 - 1945 - W.Imar Kula, Nijmegen, z.j., p. 13 e.v.
- ^G Ibid., p. 19 Hier is sprake van een *ernstige vergissing* : de eigenlijke verrassingsaanval op het Valkhofcomplex werd "fast and furious" uitgevoerd door drie compagnieën van het 1st Grenadier Guards Bataljon, versterkt met tanks en zware mitrailleurs. Over het laatste stukje van de zin zal iedereen het eens zijn.
- ³⁶ zie noot 17
- ³⁷ Verklaring van ooggetuige E.Br. in : Hunnerberg - een wijk van Nijmegen Oost, deel 3, J. Raeven en A. Janssen, Nijmegen 1992, p. 55
- ³⁸ Ibid., p. 57
- ³⁹ Ibid., p. 61
- ⁴⁰ Verklaring in een dagboekfragment, in : Altrade, een wijk van Nijmegen oost, deel 1, J. Raeven en A.Janssen, Nijmegen 1990, p. 44
- ⁴¹ Informatie in het onderschrift bij foto 21 van gen. Meindl, in : Niederrheinisches Land im Krieg, Michels, Sliepenbeek, Haas. Kleve, 1975, 4de druk
- ⁴² In : Een rood hakenkruis op witten ondergrond ~ Dagboek van pater Jan Beurskens S.S.S. Brakkenstein. Opgenomen in Nijmeegs Katern X, dec. 1996, nr. 5, p. 19
- ⁴³ In : Bericht van de Tweede Wereldoorlog, band 5, diverse auteurs, onder redactie van A.H.Paape, Haarlem 1971, p. 2093

- ⁴⁴ Zie : De verloren slag – de bruggen naar Arnhem 1944 – G.Powell, Arnhem 1989, p. 152
⁴⁵ Zie : Nijmegen - monumenten uit een rijk verleden door J.A.B.M de Jong. Nijmegen, z.j., p.
¹⁵
⁴⁶ in : Storm over Nijmegen – W.Imar Kula, Nijmegen z.j., p. 24
⁴⁷ ibid., ook p.24
⁴⁸ Nijmegen in de branding – P. Nuis, Nijmegen 1945, p. 7

Detail van Unitas-gebouw met beschreven "little loop holes" waarschijnlijk 1945
(fotocollectie Gemeente Archief Nijmegen)